

Daniela Wybrańczyk

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Polska

daniela.wybranczyk@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6961-5474>

Udział profesjonalnego pełnomocnika w rozwiązaniu małżeństwa przed notariuszem – propozycje dla polskiego ustawodawcy

The Participation of a Professional Lawyer in Dissolving a Marriage before a Notary: Proposals for the Polish Legislature

Abstract: This article addresses a contemporary challenge of family law, which is the legitimacy of regulating the possibility of dissolving a marriage before a notary public. Particular attention is paid to the issues concerning the advisability of the participation of a professional lawyer in the activities undertaken before a notary public. Among other things, an answer is given to the question of whether the appearance of spouses at the notary public for the dissolution of marriage would obligatorily require the participation of a professional lawyer or legal counsel for each spouse. In this regard, reference is also made to the regulations in force in selected countries.

Keywords: divorce, notaries, representatives

Słowa kluczowe: rozwód, notariusz, pełnomocnik

Wprowadzenie

Coraz więcej państw europejskich dopuszcza rozwiązanie małżeństwa przed innym organem niż sąd, np. przed notariuszem¹. Wprowadzenie tej możliwości w Pol-

1 Co do zasady rozwód może być orzeczony przez sąd, udzielony przez organ administracyjny lub nastąpić w drodze wyrażenia woli przez małżonków (rozwód prywatny). Opis wybranych modeli rozwiązania małżeństwa w ujęciu prawnoporównawczym przedstawia Bugajski (2021, s. 753). Zob. też Dutta i in. (Bielefeld, 2017, *passim*).

sce jest jednym ze współczesnych wyzwań prawa rodzinnego. W literaturze pojawiają się propozycje przyznania notariuszom kompetencji do sporządzenia aktu notarialnego stwierdzającego rozwiązanie małżeństwa (Zaporowska & Mazurkiewicz, 1995, s. 15)². Z wyjątkiem przedkładania projektów ustaw³ nie są podejmowane wysiłki prawno-polityczne na rzecz wprowadzenia wskazanego rozwiązania. Powołanie Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Rodzinnego motywuje do prowadzenia badań w tym zakresie. Poniżej przedstawiono wybrane zagadnienia pojawiające się w związku z tzw. rozwodem u notariusza, a dokładniej, podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy stawiennictwo małżonków u notariusza celem rozwiązania małżeństwa wymagałoby (obligatoryjnie) udziału profesjonalnego pełnomocnika (adwokata, radcy prawnego) każdego z małżonków⁴. Takie rozwiązanie jest bowiem preferowane w niektórych państwach europejskich.

Przykładowo we Francji dopuszczalny jest rozwód za porozumieniem stron (*par consentement mutuel*) w formie dokumentu prywatnego kontrasygnowanego (*contresigné*) przez ich adwokatów, którego oryginał zostaje złożony u notariusza. Małżonkowie muszą być zgodni co do tego, że doszło do rozpadu więzi małżeńskiej oraz zgadzają się na wszystkie skutki rozwodu. We współpracy z adwokatami małżonkowie sporządzają porozumienie, które po upływie „okresu do namysłu” (15 dni) podpisują razem z nimi (zob. art. 1145–1146 francuskiego kodeksu postępowania cywilnego⁵ oraz art. 229¹ i nast. francuskiego kodeksu cywilnego⁶). We Francji notariusz znajduje się na drugim planie. Nie wyjaśnia małżonkom skutków rozwodu ani nie dokonuje kontroli merytorycznej porozumienia. Główną rolę w tym zakresie odgrywają pełnomocnicy (Bieranowski, 2024a, s. 72–73).

W Grecji, zgodnie z art. 1438 i 1441 greckiego kodeksu cywilnego⁷, małżonkowie mogą rozwiązać małżeństwo na podstawie pisemnego porozumienia lub „wspólnego oświadczenia cyfrowego”. Pomiedzy małżonkami sporządzana jest pisemna umowa lub „wspólne cyfrowe oświadczenie”, składane przez nich w obecności lub przy elektronicznym udziale pełnomocnika odpowiednio każdego z nich. Jeżeli umowa ma

2 Na korzyści rozwodu przed notariuszami wskazują też Mitrović (2019, s. 60); Bugajski (2021, s. 749 i nast.); Wybrańczyk (2023, s. 62 i nast.); Bieranowski (2024a, s. 60 i nast.). Wprowadzenie rozwodu „za porozumieniem” małżonków postulują np. Winiarz (1977, s. 153–154); Winiarz (1985, s. 550); Stępień-Sporek i in. (2013, s. 330). Przeciwnikiem rozwodu przed notariuszem jest Andrzejewski (2024, s. 62 i nast.).

3 O projektach zob. Wybrańczyk (2023, s. 75–76), przypis nr 42 i powołaną tam literaturę.

4 Problemem wymagającym odrębnej analizy jest udzielanie przez małżonków pełnomocnictwa do rozwiązania małżeństwa związane z dopuszczalnością/niedopuszczalnością przeprowadzenia rozwodu przed notariuszem bez osobistego udziału jednego z małżonków, np. z tego powodu, że przebywa on w szpitalu albo jeżeli orzeczono względem niego zakaz zbliżania się do współmałżonka.

5 *Code de procédure civile*.

6 *Code civil*.

7 ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ.

formę pisemną, podpisują ją małżonkowie i ich pełnomocnicy. Zgodnie z art. 1441 ust. 3 wskazanego kodeksu pisemną zgodę na rozwiązanie małżeństwa, a także każdą odrębną umowę dotyczącą podziału władzy rodzicielskiej, miejsca zamieszkania, kontaktów i alimentów dla małoletnich dzieci składają pełnomocnicy każdego z małżonków wraz z pełnomocnictwami szczególnymi u notariusza. Jak wynika z art. 1441 ust. 4 greckiego kodeksu cywilnego, notariusz sporządza akt stwierdzający rozwiązanie małżeństwa, potwierdzając jednocześnie ważność umów małżonków i załączając je do niego. Akt notarialny podpisują lub zatwierdzają drogą elektroniczną małżonkowie i ich pełnomocnicy.

Podobnie jest w Hiszpanii, gdzie podczas sporządzania dokumentu urzędowego małżonkom musi towarzyszyć praktykujący (zarejestrowany) adwokat. W tym zakresie należy zwrócić uwagę na art. 90 hiszpańskiego kodeksu cywilnego⁸ w zw. z art. 54 ust. 2 ustawy o notariacie z dnia 28 maja 1862 roku⁹. W Hiszpanii obligatoryjny udział pełnomocników został poddany krytyce z uwagi na cel dokonywanej nowelizacji (przyspieszenie rozwiązania małżeństwa i obniżenie związanych z tym kosztów) oraz funkcje doradcze pełnione przez notariusza (Bieranowski, 2024a, s. 74–75; Perez Hereza 2015, s. 22). Wskazywano, że notariusz działa w sposób neutralny i niezależny oraz może udzielać porad. Niemniej jednak w trakcie procesu legislacyjnego przeważał pogląd, że notariusz nie może pełnić obu funkcji równocześnie, czyli być zaangażowany w czynność notarialną i jednocześnie doradzać stronom (Ferrer Riba, 2017, s. 136).

Udział pełnomocników jest także wymagany we Włoszech, co reguluje art. 6 włoskiej ustawy nr 132 z dnia 12 września 2014 roku, zmienionej ustawą nr 162 z dnia 10 listopada 2014 roku¹⁰.

W literaturze niemieckiej wskazuje się na zalety udziału pełnomocników w sprawach małżeńskich (Heiderhoff, 2018, s. 541 i nast.). W Niemczech rozwód orzeka sąd, a obecność pełnomocników w tych sprawach jest obowiązkowa¹¹. Wśród zalet

8 *Código civil*.

9 *Ley del Notariado, de 28 de mayo de 1862*.

10 *Decreto legge 12 settembre 2014, n. 132*. Por. Patti (2017, s. 105 i nast.). Autor wskazuje też, że dla małżonków, którzy nie są rodzicami małoletnich, pełnoletnich niepełnosprawnych dzieci lub dzieci, które nie są samodzielnie ekonomicznie, procedura jest jeszcze prostsza i nie wymaga udziału pełnomocników.

11 Tak Dutta (2017, s. 40), który, powołując się na § 114 ust. 1 ustawy o postępowaniu w sprawach rodzinnych i w sprawach jurysdykcji dobrowolnej (*Gesetz über das Verfahren in Familiensachen und in den Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit*), wskazuje, że co do zasady każdy z małżonków w sprawach małżeńskich jest zobowiązany do reprezentacji przez adwokata. Jeśli jednak małżonkowie zgadzają się co do wszystkich skutków rozwodu, mogą skutecznie rozwiązać małżeństwo z jednym prawnikiem. Autor podkreśla, że nawet umiarkowane rozważania, aby przeprowadzić uproszczone postępowanie rozwodowe bez reprezentacji prawnej, jeśli małżonkowie zgadzają się na rozwód i istotne konsekwencje rozwodu w przypadku braku wspólnych dzieci, nie zostały przez ustawodawcę niemieckiego uwzględnione. O dyskusji w doktrynie niemieckiej

udziału pełnomocników wymienia się ochronę „słabszego”¹² małżonka, w tym zapobieganie jednostronnie narzucanym porozumieniom dotyczącym ekonomicznych konsekwencji rozwodu. Obecność pełnomocnika ma wykluczyć sytuację, w której „słabszy” małżonek całkowicie lub nadmiernie zrzeka się swoich roszczeń z powodu np. niewiedzy lub zniechęcenia. Podkreśla się, że model udziału dwóch prawników sprzyja osiągnięciu odpowiedniego porozumienia w zakresie konsekwencji rozwodu i dlatego powinien być postrzegany pozytywnie, pomimo związanych z nim kosztów. Daje on pewność, że oboje małżonkowie podejmą decyzję świadomi jej konsekwencji prawnych (Heiderhoff, 2018, s. 541–542).

Przed dokonaniem analizy zagadnienia udziału profesjonalnego pełnomocnika w rozwiązaniu małżeństwa przed notariuszem należy jeszcze przypomnieć o kilku istotnych założeniach przyjmowanych najczęściej w propozycjach uregulowania dopuszczalności uzyskania rozwodu przed notariuszem. Przede wszystkim rozwiązanie małżeństwa przed notariuszem nie powinno być dopuszczalne, gdy małżonkowie są rodzicami małoletnich dzieci (Bieranowski, 2024a, s. 100–101) lub ewentualnie rodzicami dzieci wspólnie przez nich wychowywanych (Wybrańczyk, 2024, s. 147). Ponadto rozwiązanie małżeństwa „za porozumieniem” wykluczałoby ustalanie winy rozkładu pożycia (Wybrańczyk, 2023, s. 83). Wskazuje się też, że rozwiązując małżeństwo przed notariuszem, małżonkowie mogliby jednocześnie fakultatywnie zawrzeć umowę alimentacyjną lub dokonać podziału wspólnego majątku oraz określić sposób korzystania ze wspólnego mieszkania (Wybrańczyk, 2023, s. 74)¹³. Należy też zaznaczyć, że rozwiązanie małżeństwa przed notariuszem w uproszczeniu polegałoby na tym, że najpierw małżonkowie wysłuchiwaliby pouczenia, następnie składali oświadczenie wiedzy o zupełnym i trwałym rozkładzie pożycia, a dopiero potem oświadczenie o zamiarze rozwiązania małżeństwa, które mogłoby być jeszcze poprzedzone odpowiednim „czasem do namysłu” (Wybrańczyk, 2023, s. 84).

1. Udział profesjonalnego pełnomocnika w cywilnym postępowaniu sądowym

Strony i ich organy lub przedstawiciele ustawowi mogą działać przed sądem osobiście lub przez pełnomocników. Pełnomocnikiem może być m.in. adwokat lub radca

dotyczącej reformy prawa rozwodowego zob. Bieranowski (2024a, s. 80 i nast.) oraz powołaną tam literaturę.

- 12 Słabość może wyrażać się np. w gorszej pozycji ekonomicznej lub braku wiedzy z zakresu prawa. Ponadto może się przejawiać na tle psychologicznym, chociażby w braku umiejętności walki o swoje interesy.
- 13 Z perspektywy rozwodów pozasądowych zdaniem Bugajskiego (2024, s. 127) uprzedni podział majątku wspólnego małżonków jest wskazany. Natomiast w ocenie Bieranowskiego (2024b, s. 97, 94) w takiej sytuacji podział majątku wspólnego powinien być fakultatywny (jak zaznacza autor, „neutralny z punktu widzenia dopuszczalności pozasądowego rozwiązania małżeństwa”).

prawny. Co do zasady działanie strony przez pełnomocnika jest fakultatywne. Przepisy KPC ustanawiają jednak obowiązkowy udział pełnomocników w określonych przypadkach. Zgodnie z art. 87¹ § 1 KPC w postępowaniu przed Sądem Najwyższym obowiązuje zastępstwo stron przez adwokatów lub radców prawnych, a w sprawach dotyczących własności intelektualnej także przez rzeczników patentowych. Zastępstwo to nazywane jest „przymusem adwokacko-radcowskim” i obejmuje też czynności procesowe związane z postępowaniem przed Sądem Najwyższym, podejmowane przed sądami powszechnymi¹⁴. Przepisu tego nie stosuje się w postępowaniu o zwolnienie od kosztów sądowych oraz o ustanowienie adwokata, radcy prawnego lub rzecznika patentowego oraz gdy stroną, jej organem, jej przedstawicielem ustawowym lub pełnomocnikiem jest sędzia, prokurator, notariusz albo profesor lub doktor habilitowany nauk prawnych, a także gdy stroną, jej organem lub jej przedstawicielem ustawowym jest adwokat, radca prawny lub radca Prokuratury Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej, a w sprawach własności intelektualnej rzecznik patentowy (art. 87¹ § 2 KPC)¹⁵. Ponadto, zgodnie z art. 87² § 1 KPC, w postępowaniu w sprawach własności intelektualnej obowiązuje zastępstwo stron przez adwokatów, radców prawnych lub rzeczników patentowych. Przepisy art. 87¹ § 2 i 3 KPC stosuje się odpowiednio. Przy czym art. 87² § 1 KPC nie stosuje się w postępowaniu, w którym wartość przedmiotu sporu nie przekracza dwudziestu tysięcy złotych. Jednocześnie zgodnie z art. 87¹ § 3 KPC sąd może zwolnić stronę, na wniosek lub z urzędu, z obowiązkowego zastępstwa przez adwokata, radcę prawnego lub rzecznika patentowego, jeżeli okoliczności, w tym stopień zawiłości sprawy, nie uzasadniają obowiązkowego zastępstwa. Zwolnienie może nastąpić w każdym stanie sprawy, w tym także na wniosek strony złożony w piśmie procesowym¹⁶.

14 Do niedawna przyjmowano, że w określonych sytuacjach przymus adwokacko-radcowski obejmował również postępowanie toczące się ze skargi na przewlekłość. Zob. szerzej Flemming-Kulesza (2005, s. 243 i nast.); Kłak (2012, s. 39 i nast.). Obecnie art. 6 ust. 4 ustawy z dnia 17 czerwca 2004 roku o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki wprost stanowi, że „W prowadzonym przed Sądem Najwyższym postępowaniu ze skargi dotyczącej przewlekłości postępowania przed sądem apelacyjnym zastępstwo strony przez adwokata lub radcę prawnego nie jest wymagane”. Przepis dodano na podstawie art. 8 ust. 1 ustawy z dnia 9 marca 2023 roku o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, a w uzasadnieniu do zmiany wskazano m.in., że przymus adwokacko-radcowski ma na celu zapewnienie należytego poziomu kierowanych do Sądu Najwyższego pism. Skoro okoliczności powoływane w skardze dotyczą w zasadzie wyłącznie okoliczności faktycznych i nie wymagają pogłębionej argumentacji prawnej, to nie ma potrzeby ograniczania zdolności postulacyjnej stron w takim postępowaniu.

15 Szerzej o sprawach objętych przymusem i o sprawach z zakresu prawa publicznego rozpoznawanych przez SN, w których on nie obowiązuje zob. Łochowski (2023, s. 400–401, nb. 5 i 7).

16 Szerzej zob. Gołaszewska (2022, s. 21 i nast.). Jak wskazuje autorka, przyczyną, z powodu której ustawodawca zdecydował się na wprowadzenie w sprawach własności intelektualnej obowiązku zastępstwa procesowego strony przez zawodowego pełnomocnika, jest specyfika zagadnień

Jak już wskazano, obowiązkowe zastępstwo stron przez adwokatów lub radców prawnych nazywane jest przymusem adwokacko-radcowskim. Istota tego przymusu sprowadza się do wyłączenia w postępowaniu przed SN tzw. zdolności postulacyjnej strony, jej organu, przedstawiciela ustawowego i pełnomocników niebędących adwokatami lub radcami prawnymi. W konsekwencji czynności podejmowane przez podmioty niezaliczające się do kręgu adwokatów lub radców prawnych są bezskuteczne¹⁷. Celem przymusu adwokacko-radcowskiego jest zapewnienie odpowiedniego poziomu merytorycznego¹⁸. Wprowadzenie tego przymusu było podyktowane „radykalnym wzrostem spraw trudnych, opartych na rozbudowanych, spornych stanach faktycznych oraz wymagających rozwiązywania skomplikowanych, często precedensowych zagadnień prawnych” (Osowy, 2024, s. 417, nb. 74)¹⁹. W doktrynie wskazuje się też, że powodem wprowadzenia zmian w KPC dotyczących tej „instytucji” były względy natury prakseologicznej (ekonomia procesowa), związane ze wzrostem liczby skomplikowanych spraw, w których udział zawodowych pełnomocników stron przyspiesza postępowanie (Wyrwiński, 2005, s. 986)²⁰. Ponadto na tle rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 roku – Kodeks Postępowania Cywilnego podkreślano, że brak przymusu prowadziłyby do rozszerzania się zjawiska w postaci „pisarstwa pokątnego”²¹. Zasadniczo akcentuje się pozytywne aspekty obowiązywania przymusu, ale jednocześnie dostrzega się, że narzucanie obowiązku korzystania z pomocy profesjonalisty może stanowić ograniczenie prawa do prowadzenia sprawy osobiście (Miszewski, 1946, s. 87, nb. 108). W literaturze postuluje się zarówno objęcie przymusem adwokacko-radcowskim całego postępowania cywilnego, jak i podaje się argumenty przemawiające przeciwko jego wprowadzeniu (Bodio, 2025, s. 265–267)²².

prawnych dotyczących własności intelektualnej, a obejmujących m.in. powszechność kumulacji podstaw prawnych ochrony w odniesieniu do oznaczonego stanu faktycznego, powszechne stosowanie norm prawa europejskiego lub międzynarodowego przy orzekaniu oraz konieczność rozstrzygania zagadnień z zakresu techniki, nauk ścisłych czy przyrodniczych. Zob. też Olaś (2021, s. 1065 i nast.).

17 Postanowienie Sądu Najwyższego, 2012.

18 Zob. Gołąb (1938, s. 5), który podaje, że w sprawach poważniejszych strony powinni zastępować „fachowcy” posiadający znajomość prawa i zdolność krytycznej oceny stanu faktycznego.

19 Autor wskazał przy tym, że środowiska prawnicze postulują rozszerzenie przymusu adwokacko-radcowskiego o obowiązkowe zastępstwo stron już na etapie postępowania toczącego się przed SO i SA, co miałyby odpowiadać regulacjom innych państw (Osowy, 2024, s. 418, nb. 79). O tym, że przymus adwokacko-radcowski przed SO i SA obowiązywał w KPC z 1930 roku, wspomina Zembrzusi (2023, kom. do art. 87¹, nb. 6.1.). Zob. też Sychowicz (1996, s. 28 i nast.).

20 O przymusie w kontekście uwag historycznych i prawoporównawczych zob. np. Ereciński (2002, s. 55 i nast.); Bodio (2015, s. 69 i nast.) oraz powołaną tam literaturę; Bodio (2025, s. 229 i nast.). Ponadto zob. Gudowski (2024, s. 257 i nast.).

21 Zob. Cichorska (2024, s. 177) i powołaną przez autorkę literaturę.

22 Przykładowo Sarnecki (2016, s. 237, nb. 6) zauważa, że „mnożenie sytuacji tzw. przymusu adwokackiego” może, przy określonym natężeniu, stać w sprzeczności z prawem do sądu. Zdaniem Bo-

Przymus adwokacko-radcowski obowiązuje również w sprawach, w których roszczenia są dochodzone na podstawie przepisów ustawy z dnia 17 grudnia 2009 roku o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym²³. W literaturze wskazuje się, że jego celem w tego rodzaju postępowaniu jest ochrona interesów strony powodowej reprezentowanej przez profesjonalistę (Sikorski, 2017, s. 70 i nast.), a jednocześnie zmniejszenie ryzyka wytaczania powództw oczywiście nieuzasadnionych.

Przymus adwokacko-radcowski od niedawna obowiązuje również w postępowaniach w sprawach o odebranie osoby podlegającej władzy rodzicielskiej lub pozostającej pod opieką prowadzonych na podstawie Konwencji haskiej z dnia 25 października 1980 roku dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę²⁴. Zgodnie bowiem z art. 578² § 1 KPC w tych postępowaniach obowiązuje zastępstwo uczestników postępowania przez adwokatów lub radców prawnych²⁵. Jak wyjaśniono w uzasadnieniu do projektu tej regulacji, ma ona służyć sprawnemu przeprowadzeniu tych spraw w związku z ich złożonością wynikającą w szczególności z uregulowań prawa międzynarodowego oraz możliwości ułatwionego doręczania pism uczestnikom²⁶. Ponadto wskazano, że ma zapewnić uczestnikom lepszą ochronę prawną z uwagi na poziom znajomości i zrozumienie zawiłych regulacji prawnych przez profesjonalnych pełnomocników, a dodatkowo ma potwierdzić istniejącą już w tych sprawach praktykę reprezentacji uczestników przez zawodowych pełnomocników. Przymus adwokacko-radcowski ma też wyeliminować działania uczestników postępowania, które byłyby nieprawidłowe ze względu na formalne wymagania, jak również zapewnić ich odpowiedni merytoryczny poziom. Przymus nie obejmuje złożenia samego wniosku o wszczęcie postępowania w tych sprawach, wnioskodawca może to bowiem uczynić samodzielnie, co gwarantują przepisy konwencji haskiej z 1980 roku. Wyjątek dotyczy także z oczywistych względów postępowania o zwolnienie od kosztów i ustanowienie adwokata lub radcy prawnego z urzędu. W literaturze podkreśla się, że o przymusie adwokacko-radcowskim w sprawach o odebranie osoby podlegającej władzy rodzicielskiej lub pozostającej pod opieką zadecydowało społeczne znaczenie tego rodzaju spraw oraz „ich medialny charakter” (Bodio, 2025, s. 260; Dziurda, 2020, s. 17).

dio (2025, s. 270) „profesjonalizacja pomocy prawnej świadczonej stronom” służy efektywności postępowania, gwarantując realizację prawa do sądu. Szerzej zob. Iaroslavskaja (2023, s. 99 i nast.).

23 Zob. art. 4 ust. 4 wskazanej ustawy. Szerzej zob. np. Grzegorzczak (2012, s. 605 i nast.); Asłanowicz (2019, s. 148 i nast., nb. 50 i nast.).

24 Dalej konwencja haska z 1980 roku.

25 Przepis został dodany na podstawie art. 27 pkt 4 ustawy z dnia 26 stycznia 2018 roku o wykonywaniu niektórych czynności organu centralnego w sprawach rodzinnych z zakresu obrotu prawnego na podstawie prawa Unii Europejskiej i umów międzynarodowych zmieniającej KPC z dniem 27 sierpnia 2018 roku.

26 Uzasadnienie, Druk sejmowy nr 1827, s. 30.

O ile zatem można przyjąć, że w postępowaniu przed SN, postępowaniu w sprawach własności intelektualnej oraz w sprawach, w których roszczenia są dochodzone w postępowaniu grupowym potrzeba profesjonalnej reprezentacji wynika z konieczności zapewnienia merytorycznego zastępstwa i akcentowana jest specyfika tych postępowań, w tym ich szczególna złożoność, o tyle można twierdzić, że w postępowaniu w sprawach o odebranie osoby podlegającej władzy rodzicielskiej lub pozostającej pod opieką prowadzonych na podstawie Konwencji haskiej z 1980 roku dodatkowo chronione jest dobro dziecka. Skoro zaś ustawodawca stara się przez profesjonalną reprezentację zapewnić m.in. ochronę podmiotowi słabszemu (dziecku), należy się zastanowić, czy w czynnościach dokonywanych przed notariuszem powinien być potrzebny (z uwagi na ochronę „słabszego” małżonka) udział profesjonalnego pełnomocnika i czy postępowania te, podobnie jak postępowania, które zostały objęte przymusem adwokacko-radcowskim, są skomplikowane na tyle, że wymagałyby jego obecności. Inaczej ujmując, należy przede wszystkim rozważyć, czy sprawy o rozwód rozpatrywane bez udziału sądu są na tyle zawiłe, by uzasadniały przymus adwokacko-radcowski.

2. Rozwód przed sędzią a rozwód przed notariuszem (z pełnomocnikiem i bez niego) w kontekście formułowanych pouczeń

Postępowanie sądowe o rozwód może toczyć się w dwóch konfiguracjach podmiotowych. Może to być postępowanie prowadzone przez sąd, w którym nie uczestniczą profesjonalni pełnomocnicy stron, oraz może to być postępowanie, w którym obecny jest przynajmniej jeden adwokat lub radca prawny²⁷.

W sytuacji pierwszej to na sądzie spoczywa obowiązek pouczenia rozwodzących się małżonków. Zgodnie bowiem z art. 5 KPC w razie uzasadnionej potrzeby sąd może udzielić stronom i uczestnikom postępowania występującym w sprawie bez adwokata, radcy prawnego, rzecznika patentowego lub radcy Prokuratury Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej niezbędnych pouczeń co do czynności procesowych²⁸. Istotne są także art. 210 § 2¹ i art. § 2² KPC, zgodnie z którymi sąd poucza stronę niezastępowaną przez adwokata, radcę prawnego, rzecznika patentowego lub Prokuraturę Generalną Rzeczypospolitej Polskiej o treści art. 162 § 1, art. 205¹² § 2, art.

27 Z informacji uzyskanej 8 maja 2024 roku z Ministerstwa Sprawiedliwości (DSF-II.082.128.2024) wynika, że ministerstwo nie dysponuje danymi statystycznymi w zakresie liczby postępowań o rozwód, w których brali udział profesjonalni pełnomocnicy (adwokaci lub radcowie prawni).

28 Artykuł 5 KPC jest najbardziej ogólnym przepisem dotyczącym pouczeń. Reguluje on przesłanki i zakres pouczenia. Kodeks postępowania cywilnego zawiera również wiele przepisów szczególnych dotyczących pouczeń, różniących się od powołanej regulacji zarówno przesłankami udzielenia pouczenia, jak i jego zakresem. Zob. np. art. 205² i art. 205^{4a} KPC.

229 i art. 230 KPC. Sąd poucza strony o możliwości ugodowego załatwienia sporu, w szczególności w drodze mediacji.

W literaturze wskazuje się, że pouczenie ma stanowić źródło informacji prawnej w sytuacji, w której strona nią nie dysponuje, a jest ona potrzebna do podejmowania czynności procesowych. Dzięki pouczeniu bardziej realne staje się korzystanie przez stronę z uprawnień, instytucji, regulacji procesowych i wywiązywanie się ze spoczywających na niej ciężarów procesowych lub obowiązków procesowych, co przyczynia się do realizacji przez nią jej prawa do sądu w postępowaniu cywilnym (Weitz, 2023, s. 201, nb. 2). Jednocześnie, gdy między stronami istnieją dysproporcje w zakresie niezbędnej wiedzy procesowej, pouczenie może przywrócić równość pomiędzy stronami. Podaje się, że celem pouczenia jest „zachowanie równości stron, kontradyktoryjnego charakteru procesu cywilnego i rzeczywiste zapewnienie prawa do sądu” (Wiśniewski, 2024, s. 83)²⁹.

Artykuł 5 KPC wyraźnie stanowi, że pouczenie może dotyczyć (wyłącznie) czynności procesowych, przy czym chodzić może jedynie o pouczenie niezbędne. Z art. 5 KPC wynika, że sąd i przewodniczący kierujący rozprawą udzielają pouczeń w ramach przyznanego przez ustawodawcę uprawnienia, nie zaś nałożonego obowiązku, przy czym z uprawnienia tego mogą skorzystać, jeśli powstanie „uzasadniona potrzeba” (np. strona jest nieporadna)³⁰. Wobec tego, że pouczenie ma dotyczyć czynności procesowej, to powinno ono odnosić się do sposobu (formy), czasu i miejsca jej dokonania (wymagań czynności procesowej), skutków jej podjęcia i skutków jej zaniechania³¹. Powyższy przepis wprowadza możliwość pouczeń stron wyłącznie co do czynności procesowych, udzielane pouczenia nie mogą w żadnym razie dotyczyć kwestii merytorycznych³². Pouczenie nie może dotyczyć norm prawa materialnego, może jednak polegać na wyjaśnieniu treści terminologii prawnej i prawniczej (Cieśliński, 1999, s. 103; Góra-Błaszczkowska, 2008, s. 182–183). Zakres, w jakim sąd powinien wypełniać obowiązek udzielania pouczeń stronie występującej bez pomocy profesjonalnego pełnomocnika, musi być oceniany w realiach konkretnej sprawy i w odniesieniu do indywidualnych kwalifikacji występującej w niej strony.

W sprawie o rozwód nie istnieją odrębne regulacje dotyczące pouczeń. Podobnie jak w innych postępowaniach sąd, dostrzegając nieporadność strony, może np. pouczyć ją o potrzebie ustanowienia pełnomocnika. Może też pouczyć o skutkach prawnych czynności procesowych i skutkach ich zaniechania; ponadto np. o termi-

29 Zob. też Studzińska (2016, s. 825).

30 Zob. Pietrkowski (2017, s. 264). Na fakultatywność pouczeń zwracają też uwagę Zieliński & Flaga-Gieruszyńska (2024, s. 50, nb. 1, 3). Autorzy wskazują jednocześnie, że ocena, czy zachodzi uzasadniona potrzeba udzielenia stronom niezbędnych pouczeń, pozostawiona została dyskrecyjnej władzy sędziego. Dotyczy to zarówno samej zasady (potrzeby pouczenia), jak i zakresu tego pouczenia. Zob. również Zembruski (2016, s. 849).

31 Por. wyrok Sądu Najwyższego, 1999.

32 Por. wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie, 2012. Zob. też Manowska (2022, s. 34).

nie dokonania czynności procesowej, wymaganiach formalnych i fiskalnych z nią związanych (Harla, 2003, s. 98).

Warto odnotować, że 27 lutego 2019 roku do Sejmu wpłynął rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw (druk nr 3254), a 10 kwietnia 2019 roku autopoprawka do tego projektu (druk nr 3254-A) (Sejm RP, 2019). Następnie w 2 lipca 2019 roku projekty te zastąpiono (zob. druk nr 3564)³³. Ten ostatni projekt zakładał wprowadzenie rodzinnego postępowania informacyjnego (dla małżonków, którzy mają wspólne małoletnie dzieci), w którym zgodnie z projektowanym art. 436² § 3 KPC strony pouczano by o:

- 1) indywidualnych i społecznych skutkach rozpadu małżeństwa, w szczególności dla nich i ich wspólnych małoletnich dzieci;
- 2) działaniach, które strony powinny podjąć w celu utrzymania małżeństwa lub zawarcia ugody, o której mowa w art. 436¹ § 3, w szczególności mediacji, terapii lub innej formie wsparcia rodziny;
- 3) skutkach prawomocnego skazania za umyślne przestępstwo popełnione na szkodę drugiego małżonka lub ich wspólnego małoletniego dziecka albo przedstawienia zarzutów w którejkolwiek z tych spraw dla rodzinnego postępowania informacyjnego.

W sytuacji, gdy w toku postępowania o rozwód małżonka reprezentuje profesjonalny pełnomocnik, sąd nie udziela pouczeń stronie. Jeśli stronę zastępuje pełnomocnik procesowy, wówczas udzielenie pouczenia przez sąd jest niedopuszczalne i stanowi naruszenie art. 5 KPC. Trzeba przyjąć, że nie ma na to wpływu okoliczność, czy fachowy pełnomocnik wykonuje swoje obowiązki profesjonalnie, czy też dopuszcza się uchybień, w szczególności działa na niekorzyść osoby zastępowanej (Góra-Błaszczykowska, 2020, s. 24–25, nb. 7)³⁴. Profesjonalny pełnomocnik nie jest zobowiązany do udzielania stronie analogicznych pouczeń jak sąd, ale zawsze powinien działać w interesie klienta i udzielać mu informacji w związku z prowadzoną sprawą.

Zgodnie z art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 26 maja 1982 roku Prawo o adwokaturze zawód adwokata polega na świadczeniu pomocy prawnej, a w szczególności na udzielaniu porad prawnych oraz występowaniu przed sądami. Zgodnie natomiast z art. 4 ustawy z dnia 6 lipca 1982 roku o radcach prawnych wykonywanie zawodu radcy prawnego polega na świadczeniu pomocy prawnej.

33 W związku z zakończeniem VIII kadencji Sejmu prace nad projektem zostały przerwane.

34 Odmienne Osowy (2003, s. 119) za: Jędrzejewska (2001, s. 72, nb. 6). Warto jednak zauważyć, że autorka wskazuje, iż „sąd nie udziela pouczeń stronie występującej w sprawie z adwokatem lub radcą prawnym”, a pouczenia sądu kierowane do pełnomocników odnoszą się do sytuacji, w których pełnomocnikiem jest np. przedstawiciel organizacji społecznej (nie adwokat). Zob. Jędrzejewska (2001, nb. 3 i 6).

Celem podejmowanych przez adwokatów czynności zawodowych jest ochrona interesów klienta³⁵. Pomoc prawna świadczona przez radcę prawnego ma na celu ochronę prawną interesów podmiotów, na których rzecz jest wykonywana³⁶. Ponadto radca prawny, świadcząc pomoc prawną, postępuje lojalnie i kieruje się dobrem klienta w celu ochrony jego praw³⁷.

W sprawie o rozwód rolą³⁸ profesjonalnych pełnomocników jest zatem zastępowanie strony, czuwanie nad jej interesem i przekazanie informacji w jasny sposób, aby mogła podjąć decyzje co do dalszego toku postępowania. Wśród zalet udziału pełnomocnika w sprawie rozwodowej wymienia się też szybsze tempo postępowania (np. przez unikanie braków formalnych pism), mniejsze obciążenie psychiczne (udział pełnomocnika zapewnia stronie poczucie bezpieczeństwa), pomoc w przesłuchaniach, szybką reakcję na działania strony przeciwnej oraz ocenę słuszności orzeczenia sądu i szans na złożenie apelacji. Ostatnie z wymienionych zalet nie są jednak istotne w sytuacji, gdyby do rozwiązania małżeństwa dochodziło przed notariuszem.

Porównując powyżej omawiane sądowe postępowanie rozwodowe do postulowanego rozwiązania, gdy rozwód następowałby przed notariuszem, również można wyróżnić dwie sytuacje. Pierwszą, obejmującą stawiennictwo małżonków u notariusza z udziałem pełnomocników (niezależnie czy byłby on obligatoryjny czy fakultatywny) i drugą, bez ich udziału.

Zgodnie z art. 1 § 1 ustawy z dnia 14 lutego 1991 roku Prawo o notariacie notariusz jest powołany do dokonywania czynności, którym strony są obowiązane lub pragną nadać formę notarialną (czynności notarialnych). We wskazanym przepisie ustawodawca ani nie przedstawił katalogu czynności notarialnych, ani nie przesądził, czy taki katalog ma charakter otwarty czy zamknięty. Kwestie te reguluje przede wszystkim art. 79 Prawa o notariacie.

Zgodnie natomiast z art. 80 § 2 i 3 Prawa o notariacie przy dokonywaniu czynności notarialnych notariusz jest obowiązany czuwać nad należyтым zabezpieczeniem praw i słusznych interesów stron oraz innych osób, dla których czynność ta może powodować skutki prawne. Jednocześnie notariusz jest obowiązany udzielać stronom niezbędnych wyjaśnień dotyczących dokonywanej czynności notarialnej. Z regulacji tych wyprowadza się także obowiązek bezstronności notariusza (Oleszko, 2012, s. 245, nb. 59)³⁹.

35 Zob. § 6 Zbioru Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (Kodeks Etyki Adwokackiej).

36 Zob. art. 2 ustawy o radcach prawnych.

37 Zob. art. 8 Kodeksu Etyki Radcy Prawnego.

38 O roli adwokata w sprawach o rozwód zob. Malicki (1987, s. 19 i nast.).

39 Autor wskazuje, że obowiązek bezstronności jest wyrazem zachowania należytej staranności zawodowej określanej najczęściej jako „szczególna staranność”. Ocena bezstronności powinna uwzględniać słuszność interesów stron, na które notariusz powinien stronom zwrócić uwagę oraz uświadomić, żeby dana czynność nie została dokonana kosztem drugiej strony (Oleszko, 2012,

Prawo o notariacie nie wyjaśnia pojęcia czuwania nad należytym zabezpieczeniem praw i słusznym interesów. To, jakie konkretnie czynności ma podjąć notariusz, zależy od rodzaju czynności notarialnej i związanego z nią stanu faktycznego. Nie budzi jednak wątpliwości, że największą aktywność w tym zakresie notariusz powinien przejawiać przy sporządzaniu aktu notarialnego (zob. Sałajczyk, 2022, s. 435). Próby określenia, jak w razie niemożności odmowy dokonania czynności notariusz powinien czuwać nad należytym zabezpieczeniem praw i słusznym interesów, doprowadziły do utożsamienia tej powinności z obowiązkiem doradczo-wyjaśniającym, wynikającym z art. 80 § 3 Prawa o notariacie (Sałajczyk, 2022, s. 436). Przepis ten nakłada na notariusza obowiązek zwany także obowiązkiem informacyjnym. Jego celem jest stworzenie warunków do podjęcia przez stronę decyzji o dokonaniu czynności notarialnej w sposób świadomy. Służy ponadto zrozumieniu przez stronę następstw prawnych dokonanej czynności notarialnej, a w szczególności wynikających z niej praw i obowiązków. Przyczynia się w ten sposób do usunięcia nieporozumień i zapobiega potencjalnym sporom. Jest jednym z podstawowych narzędzi używanych w ramach „jurysdykcji prewencyjnej” (Sałajczyk, 2022, s. 439). Obowiązek wyjaśniająco-doradczy materializuje się (co do zasady) w pouczeniu przez notariusza o prawnych skutkach złożonego przez każdą ze stron oświadczenia woli (Pastuszko, 2003, s. 106)⁴⁰. Dokonując czynności notarialnej, notariusz przyjmuje na siebie obowiązek wskazania wszelkich niejasności, ryzyk i trudności związanych z daną sprawą (Jabłoński, 1993, s. 64). W literaturze podaje się, że granicą niezbędności wyjaśnień jest możliwość powodowania skutków prawnych, jakie czynność notarialna może wywołać. Są to zatem wyrażenia (sformułowania) niedookreślone i nie można *a priori* zakładać, iż przekraczają granicę niezbędności pouczenia notariusza mające postać porady prawnej. Wręcz przeciwnie, ustawowym obowiązkiem w ramach art. 80 § 2 i 3 Prawa o notariacie jest udzielanie przez notariusza wszelkich informacji związanych z dokonywaną czynnością notarialną i przewidywanymi skutkami prawnymi tej czynności. Nie jest bowiem rzadkością, iż po udzielonej informacji strony czynności prawnej odstępują od jej dokonania bądź „modyfikują” swoje zamiary i dokonują innej czynności. Oczywiście informacja notariusza powinna być związana z dokonaną czynnością (zamiarem jej dokonania) i przede wszystkim – w odróżnieniu od innych zawodów prawniczych – wykazywać cechy bezstronności. Zamiar dokonania czynności musi mieć charakter samodzielny oraz przemyślany i temu ma służyć realizacja

s. 249, nb. 69). Szerzej o obowiązku bezstronności notariusza zob. Oleszko (2007b, s. 9 i nast.). Zob. też Oleszko (2007a, s. 90). O staranności zawodowej notariusza zob. Oleszko (1997, s. 9 i nast.).

40 Szeroko o obowiązku wyjaśniająco-doradczym zob. też Marquardt (2021, s. 297, nb. 100). Autor podkreśla, że obowiązek informacyjny notariusza nie może sprowadzać się wyłącznie do powoływania przepisów, ale musi umożliwiać „realne zaznajomienie się stron czynności z ich sytuacją prawną” (Marquardt, 2021, s. 298, nb. 102).

przez notariusza funkcji wyjaśniająco-doradczej, która obejmuje przede wszystkim udzielenie informacji (Oleszko, 2012, s. 282–282, nb. 132)⁴¹.

W orzecznictwie podkreśla się, że obowiązek wyjaśniająco-doradczy występuje we wszystkich stadiach czynności notarialnej i przyjąć może, zależnie od okoliczności, postać wyjaśnień, ostrzeżenia lub rady w zakresie prawnych aspektów czynności, jej uwarunkowań i skutków⁴². Notariusz ma obowiązek udzielenia stronom wyjaśnień co do skutków, jeżeli w znanych mu okolicznościach dokonywania czynności mogą one wystąpić i mieć dla stron istotne znaczenie lub gdy strona zwróci się o ich wyjaśnienie⁴³. Jednocześnie podkreśla się, że spełniając powinność pouczenia stron, notariusz powinien uświadomić stronom konsekwencje prawne podejmowanych czynności. Pouczenie to powinno przedstawiać sytuację stron (skutki czynności) w sposób zobiektywizowany, w tym wskazywać na ewentualne konsekwencje prawne przyjmowanych przez strony rozwiązań, zwłaszcza na wypadek niedotrzymania przez jedną ze stron postanowień projektowanej umowy⁴⁴.

W kontekście rozwiązania małżeństwa przed notariuszem należy powtórzyć, że jedną z podstawowych ról notariusza jako osoby zaufania publicznego jest sprawowanie działalności prewencyjnej, rozumianej jako zapobieganie powstawaniu sporów sądowych na tle dokonanej czynności notarialnej. Podaje się też, że rola notariusza jako bezstronnego „strażnika” prawa zbliża go do roli sędziego⁴⁵. W tym kontekście warto zauważyć, że Kodeks Etyki Zawodowej Notariusza nakłada na notariusza obowiązek zapewnienia określonych gwarancji. Jak bowiem wynika z § 6 tego kodeksu, podstawowymi zasadami obowiązującymi notariusza są: uczciwość, rzetelność, niezależność oraz bezstronność i zachowanie tajemnicy zawodowej. Na tle tej regulacji wskazuje się wręcz, że notariusz, w przeciwieństwie do pozostałych „wolnych” zawodów prawniczych, nie działa na zlecenie jednej ze stron dokonywanej czynności notarialnej, lecz jako „sędzia braku sporu” występuje w pozycji niezależnego od stron, bezstronnego arbitra. W tym zakresie wymóg niezależności notariusza wobec stron czynności notarialnych (klientów) jest identyczny jak wszystkich innych funkcjonariuszy publicznych (Marquardt, 2022, s. 86, nb. 3). Ponadto, zgodnie z § 11 ust. 1

41 Autor używa pojęcia „porady prawnej”, ale w literaturze podaje się, że pouczenia dokonywane przez notariusza nie mogą być rozumiane jako porady prawne. Pouczenia mają za zadanie wyłącznie przedstawić osobom zainteresowanym obowiązujący stan prawny i skutki wynikające z planowanej czynności notarialnej. Porady prawne natomiast zakładają aktywną postawę udzielającego porady odnoszącą się do działań podejmowanych przez osobę zainteresowaną. Tymczasem dokonanie lub niedokonanie czynności musi stanowić wynik przemyślanej decyzji osoby zainteresowanej. Zob. Sawarżyński (2022, s. 574, nb. 17).

42 Wyrok Sądu Najwyższego, 2002.

43 Wyrok Sądu Najwyższego, 2003.

44 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie, 2019.

45 Por. Górecki (2010, s. 132). Zob. też powołaną tam literaturę. Autor jako jedną z wizji polskiego notariatu proponuje wzmocnienie roli notariusza jako funkcjonariusza publicznego (Górecki, 2010, s. 136).

Kodeksu Etyki Zawodowej Notariusza, notariusz zobowiązany jest dokonywać czynności zawodowych zgodnie z prawem, według najlepszej woli i wiedzy oraz z należytą starannością. Można zatem twierdzić, że powyższe przepisy dadzą też określone gwarancje małżonkom planującym rozwiązać swoje małżeństwo przed notariuszem.

Warto także zwrócić uwagę, że z jednej strony notariuszowi zakazane jest dokonywanie czynności sprzecznych z prawem lub zasadami współżycia społecznego, gdyż w przypadku zgłoszenia takich oczekiwań przez strony notariusz zobowiązany jest odmówić dokonania czynności notarialnej, a obowiązek ten ma charakter bezwzględny. Z drugiej natomiast, obowiązek udzielania informacji nie jest precyzyjnie określony. Jeśli czynność jest dopuszczalna, notariusz powinien udzielać informacji na temat jej skutków, powstaje jednak pytanie, do jakiego stopnia notariusz powinien analizować interes stron i doradzać stronom w zakresie możliwości realizacji tego interesu.

W sytuacji, gdy rozwód następowałby przed notariuszem z obowiązkowym udziałem pełnomocników, zakres ich ogólnych obowiązków nie odbiegałby od tych wynikających z przedstawionych powyżej przepisów, chyba że w tym przypadku ustawodawca nałożyłby na adwokatów i radców prawnych dodatkowe wymagania. Wówczas konieczne byłoby także precyzyjne rozgraniczenie obowiązków obciążających w omawianym zakresie notariusza i profesjonalnych pełnomocników. Nie wydaje się jednak, by nawet w przypadku udziału adwokata lub radcy prawnego w czynności notarialnej zakres obowiązków notariusza miał być zmieniony. Notariusz nadal powinien realizować swoje funkcje.

Biorąc powyższe pod uwagę, w tym fakt, że pouczenia sądu kierowane dla stron są fakultatywne oraz że dotyczą wyłącznie czynności procesowych, trzeba uznać, że funkcje informacyjno-doradcze w sprawach o rozwód w przyszłości lepiej realizować mogą pouczenia notariuszy niż pouczenia aktualnie kierowane do stron przez sąd na podstawie art. 5 KPC.

3. Udział profesjonalnego pełnomocnika w czynnościach dokonywanych przed notariuszem

Przed udzieleniem odpowiedzi na pytanie, czy stawiennictwo małżonków u notariusza celem rozwiązania małżeństwa wymagałoby dodatkowo obligatoryjnego udziału profesjonalnego pełnomocnika (adwokata, radcy prawnego) każdego z małżonków, należy określić, jaki miałyby być cel tego udziału. Zakładając, że rozwiązanie małżeństwa przed notariuszem nie powinno być dopuszczalne, gdy małżonkowie są rodzicami małoletnich dzieci (ewentualnie, gdy są rodzicami dzieci wspólnie przez nich wychowywanych), należy wykluczyć, aby celem tym miała być ochrona dobra dziecka. Można natomiast przyjąć, że celem udziału profesjonalnego pełnomocnika w czynnościach dokonywanych u notariusza byłaby ochrona interesów strony zagro-

żonej brakiem profesjonalnej reprezentacji. Profesjonalny pełnomocnik chroniłby wówczas „słabszego” małżonka przed wykorzystaniem przez drugiego małżonka swojej lepszej pozycji. Słabość ta nie ujawniałaby się na tle ustalenia winnego rozkładu pożycia (ponieważ rozwód przed notariuszem nie byłby dopuszczalny, gdyby małżonkowie domagali się ustalenia winy), ale pojawiałaby się głównie z powodu „słabszej” pozycji ekonomicznej jednego z małżonków. W tym zaś zakresie wystarczające powinny być pouczenia kierowane do stron przez notariusza i zbędna jest obligatoryjna reprezentacja małżonka przez pełnomocnika⁴⁶. Obecnie, gdy strony przed notariuszem zawierają umowę alimentacyjną⁴⁷ lub dokonują podziału majątku wspólnego, wystarczająca jest jego obecność, a udział pełnomocnika jest fakultatywny. Naturalnie również w razie rozvodu przed notariuszem przepisy nie powinny wykluczać sytuacji, w której każdy z małżonków konsultuje się z profesjonalnym pełnomocnikiem.

Nie wydaje się też, by same czynności dokonywane przed notariuszem w związku z rozwiązaniem małżeństwa były na tyle skomplikowane, a ich skutki prawne na tyle nieprzewidywalne, że ich charakter stanowiłby podstawę do wprowadzenia obligatoryjnego udziału pełnomocnika w tych czynnościach. W istocie bowiem najpierw małżonkowie wysłuchiwaliby pouczenia notariusza, następnie składali oświadczenie wiedzy o zupełnym i trwałym rozkładzie pożycia, a dopiero później oświadczenie o zamiarze rozwiązania małżeństwa⁴⁸. Rozwiązując małżeństwo przed notariuszem, małżonkowie mogliby fakultatywnie zawrzeć umowę alimentacyjną lub dokonać podziału wspólnego majątku oraz określić sposób korzystania ze wspólnego mieszkania, jednak nie są to czynności wymagające zastosowania przymusu adwokacko-radcowskiego. Nawet bowiem gdyby dokumentowane przez notariusza czynności prawne okazały się wyjątkowo skomplikowane, obowiązkiem notariusza jest właściwa ich redakcja i pouczenie stron o skutkach dokonywanej czynności.

Kluczowe staje się zatem pytanie, czy ewentualne niekorzystne skutki rozvodu przed notariuszem (np. utrata roszczeń alimentacyjnych, nieuczciwy podział majątku itd.) są na tyle poważne i nieprzewidywalne, że należałoby wprowadzić przymus adwokacko-radcowski. Na powyższe pytanie należy odpowiedzieć przecząco. Obecnie można przecież wprowadzić np. ustrój rozdzielności majątkowej w umowie zawartej przed notariuszem bez konieczności udziału adwokata lub radcy prawnego. Ponadto pojawia się pytanie, czy brak udziału pełnomocnika mógłby prowadzić do wykorzy-

46 Ewentualna wątpliwość mogłaby się pojawić, gdyby jeden małżonek był reprezentowany przez profesjonalnego pełnomocnika, a drugiego nie byłoby na to stać. Wówczas należałoby się zastanowić, czy należy mu zapewnić możliwość skorzystania z bezpłatnej pomocy prawnej w postępowaniu przed notariuszem, czy też skierować małżonków na drogę postępowania sądowego.

47 Szerzej o tej umowie zob. Strumiłło & Szymura-Strumiłło (2022, s. 1291 i nast., nb. 1 i nast.).

48 Odrębnej analizy wymaga kwestia konieczności wyznaczenia małżonkom „czasu do namysłu”, w którym powinni oni ostatecznie podjąć decyzję o rozwiązaniu małżeństwa i dopiero po jego upływie zgłosić się do notariusza celem złożenia oświadczenia o rozwiązaniu małżeństwa.

stania rozwodu przed notariuszem przez stronę, która doprowadziła do rozkładu pożycia w sposób zawiniony, do uniknięcia skutków tego działania? Kwestia ta powstaje w szczególności w kontekście „słabości” małżonka wynikającej z braku wiedzy prawnej. Należy jednak przyjąć, że notariusz niweluje tę „słabość” swoimi pouczeniami. Pouczenia te powinny być odpowiednio rozbudowane i dotyczyć m.in. konsekwencji rezygnacji z orzekania o winie rozkładu pożycia. Inną sprawą jest ewentualne wprowadzenie przez ustawodawcę katalogu obowiązkowych pouczeń w sytuacji rezygnacji z obligatoryjnego uczestnictwa pełnomocników przy rozwiązaniu małżeństwa przed notariuszem⁴⁹.

Wnioski

Z przeprowadzonej analizy obowiązujących w Polsce regulacji wynika, że obligatoryjny udział profesjonalnego pełnomocnika w cywilnym postępowaniu sądowym jest wyjątkiem i uzasadniany jest przede wszystkim skomplikowanym charakterem postępowania lub sprawy, a ponadto może być uzasadniony także potrzebą ochrony dobra małoletniego. Biorąc jednak pod uwagę, że rozwiązanie małżeństwa przed notariuszem należy dopuścić wyłącznie w sytuacji, gdy małżonkowie nie są rodzicami małoletnich dzieci, trzeba wykluczyć obligatoryjny udział profesjonalisty z uwagi na argument o potrzebie ochrony dobra dziecka. Ewentualnie udział ten mógłby zostać wprowadzony z uwagi na konieczność ochrony „słabszego” małżonka, ale nie wydaje się to celowe. W sytuacji zagrożenia naruszenia interesów strony słabszej zareagować może i powinien notariusz, a jego udział trzeba uznać za wystarczający. Notariusze są bowiem predysponowani do udzielania właściwych pouczeń i mają do tego odpowiednie kwalifikacje. Ponadto, tak jak sąd i pełnomocnicy mogą oni przeprowadzić mediację (por. Wybrańczyk, 2020, s. 73 i nast.). Należy jednak odnotować, że w niektórych ustawodawstwach europejskich podkreśla się, że notariusz nie może pełnić obu funkcji równocześnie, czyli być zaangażowany w czynności i doradzać obu stronom, a jednocześnie kontrolować „legalność” i „nieszkodliwość” dokonywanej czynności.

Nie wydaje się również, by czynności podejmowane przed notariuszem w związku z rozwiązaniem małżeństwa były na tyle skomplikowane, aby udział adwokata lub radcy prawnego był bezwzględnie wymagany i potrzebny. Można wręcz przypuszczać, że w pewnych okolicznościach mógłby nawet wzmocnić konflikt małżonków chcących się rozwieść. Naturalnie jednak każdy z małżonków mógłby ustanowić swojego pełnomocnika i zdecydować, że chce, aby brał on udział w dokonywanych czynnościach. Udział profesjonalnego pełnomocnika w rozwiązaniu małżeństwa przed notariuszem powinien być zatem fakultatywny, a nie obligatoryjny. Trzeba

49 Zakres pouczeń udzielanych małżonkom przez notariusza (lub kierownika USC) przedstawiono w: (Wybrańczyk, 2025, artykuł przyjęty do druku).

też dostrzec, że w państwach europejskich, w których wymagany jest obligatoryjny udział pełnomocnika (np. Francja, Grecja), rozwód przed notariuszem jest dopuszczalny także w sytuacji, gdy małżonkowie są rodzicami małoletnich dzieci, co ma je dodatkowo chronić.

Do rozważenia pozostaje kwestia wprowadzenia katalogu obowiązkowych pouczeń udzielanych przez notariusza w sytuacji rezygnacji z obligatoryjnego udziału pełnomocników przy rozwiązaniu małżeństwa przed notariuszem.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski, M. (2024). Autonomia w prawie rodzinnym – sprawy o rozwód. *Rejent*, 11, 62–78.
- Aślanowicz, M. (2019). Komentarz do art. 4. w: M. Aślanowicz (red.), *Ustawa o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym. Komentarz* (ss. 124–151). C.H. Beck.
- Bieranowski, A. (2024a). Rozłączenie małżonków – rozważania na temat notarialnego rozwodu i separacji. *Rejent*, 2, 60–108.
- Bieranowski, A. (2024b). Normatywne modele rozwodu notarialnego – uwagi de lege ferenda. *Rejent*, 11, 79–109.
- Bodio, J. (2015). Przymus adwokacko-radcowski – uwagi o stanie obecnym i perspektywach zmian. *Radca Prawny. Zeszyty Naukowe*, 1, 68–89.
- Bodio, J. (2025). Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym – wyjątek czy zasada? w: A. Jakubecki, J. Bodio, & O. Marcewicz-Kochnio (red.), *Instytucje prawa procesowego cywilnego. Stan obecny i perspektywy* (ss. 229–277). Wolters Kluwer Polska.
- Bugajski, B. (2021). Autonomia woli małżonków w zakresie sposobu rozwiązania małżeństwa przez rozwód na tle porównawczym. *Kwartalnik Prawa Prywatnego*, 4, 749–794.
- Bugajski, B. (2024). Konstytucyjne uwarunkowania wprowadzenia do prawa polskiego pozasądowego rozwodu za porozumieniem małżonków. *Rejent*, 11, 110–129.
- Cichorska, M. (2024). *Pełnomocnictwo w prawie procesowym cywilnym*. C.H. Beck.
- Cieśliński, M. (1999). W kwestii stosowania art. 5 KPC. *Przegląd Sądowy*, 4, 101–108.
- Code civil. https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/2023-03-23/
- Code de procédure civile. https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/
- Código civil, opublikowany na podstawie dekretu królewskiego z 24 lipca 1889 roku. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763>
- Decreto legge 12 settembre 2014, n. 132. <https://www.normattiva.it/esporta/attoCompleto?atto.data-PubblicazioneGazzetta=2014-09-12&atto.codiceRedazionale=14G00147>
- Dutta, A. (2017). Stand des Scheidungsrechts in Deutschland. w: A. Dutta, D. Schwab, D. Henrich, P. Gottwald, & M. Löhnig (red.), *Scheidung ohne Gericht?: Neue Entwicklungen im europäischen Scheidungsrecht* (ss. 31–56). Verlag Ernst und Werner Gieseking GmbH.
- Dutta, A., Schwab, D., Henrich, D., Gottwald, P., & Löhnig M. (red.) (2017). *Scheidung ohne Gericht?: Neue Entwicklungen im europäischen Scheidungsrecht*. Verlag Ernst und Werner Gieseking GmbH.

- Dziurda, M. (2020). Postępowanie w sprawach własności intelektualnej z perspektywy systemowej. *Przegląd Sądowy*, 10, 5–23.
- Ereciński, T. (2002). Kilka refleksji o przymusie adwokacko-radcowskim. w: J. Żuławski (red.), *XX lat samorządu radców prawnych 1982–2002* (ss. 55–64). Krajowa Rada Radców Prawnych.
- Ferrer Riba, J. (2017). Stand des Scheidungsrechts in Spanien. w: A. Dutta, D. Schwab, D. Henrich, P. Gottwald, & M. Löhnig (red.), *Scheidung ohne Gericht?: Neue Entwicklungen im europäischen Scheidungsrecht* (ss. 119–144). Verlag Ernst und Werner Gieseking GmbH.
- Flemming-Kulesza, T. (2005). Przymus adwokacko-radcowski przy skardze w trybie ustawy z 17.06.2004 r., *Palestra*, 50(3–4), 243–246.
- Gesetz über das Verfahren in Familiensachen und in den Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit. <https://www.gesetze-im-internet.de/famfg>
- Gołaszewska, A. (2022). Obowiązkowe zastępstwo procesowe w sprawach własności intelektualnej – uwagi na tle art. 87² Kodeksu postępowania cywilnego. *Palestra*, 1–2, 21–32.
- Gołąb, S. (1938). O pełnomocnikach w procesie cywilnym. *Palestra*, 10, 3–15.
- Góra-Błaszczkowska, A. (2008). *Zasada równości stron w procesie cywilnym*. C.H. Beck.
- Góra-Błaszczkowska, A. (2020). Komentarz do art. 5. w: A. Góra-Błaszczkowska (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Tom I A. Komentarz. Art. 1–424*¹² (ss. 23–27). C.H. Beck.
- Górecki, J. (2010). O przyszłości notariatu – wprowadzenie do dyskusji. *Rejent*, 9, 128–139.
- Grzegorzczak, P. (2012). O przymusie adwokacko-radcowskim w postępowaniu grupowym i konsekwencjach jego niezachowania. *Monitor Prawniczy*, 11, 605–607.
- Gudowski, J. (2024). *Pełnomocnictwo procesowe w postępowaniu cywilnym*. Wolters Kluwer Polska.
- Harla, A.G. (2003). Udzielanie przez sąd stronom i uczestnikom postępowania cywilnego wskazówek w świetle art. 5 KC [powinno być KPC, uwaga DW] (uwagi de lege lata i de lege ferenda). *Przegląd Sądowy*, 10, 95–111.
- Heiderhoff, B. (2018). Aktuelle Fragen zum Scheidungs – und Scheidungsverbundverfahren. *Neue Zeitschrift für Familienrecht*, 12, 533–542.
- Iaroslavskaja, M.E. (2023). Bezwzględny przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski a prawo do sądu. w: A. Orzeł-Jakubowska, & T. Zembruski (red.), *Konstytucyjne aspekty procesu cywilnego* (ss. 99–124). Wolters Kluwer Polska.
- Jabłoński, Z. (1993). Aktualne zadania notariatu polskiego. w: A. Oleszko, & R. Szytyk (red.), *Księga pamiątkowa. I Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej* (ss. 59–67). Krajowa Rada Notarialna.
- Jędrzejewska, M. (2001). Komentarz do art. 5. w: T. Ereciński (red.), *Komentarz do kodeksu postępowania cywilnego. Część pierwsza. Postępowanie rozpoznawcze, t. I* (ss. 71–73). Wolters Kluwer Polska.
- Kłak, Cz.P. (2012). Przymus adwokacko-radcowski a skarga na przewlekłość postępowania. *Ius Novum*, 1, 39–60.
- Kodeks Etyki Radcy Prawnego. <https://kirp.pl/wp-content/uploads/2023/02/kodeks-etyki-radcy-prawnego-i-regulamin-wykonywania-zawodu.pdf>
- Kodeks Etyki Zawodowej Notariusza. <https://www.notariusze.lodz.pl/przepisy/kezn.htm>

- Ley del Notariado, de 28 de mayo de 1862. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1862-4073>
- Łochowski, M. (2023). Komentarz do art. 87¹. w: T. Szanciło (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Art. 1–458*¹⁶. Tom I (ss. 398–405). C.H. Beck.
- Malicki, A. (1987). Uwagi o udziale adwokata w sprawach rozwodowych. *Palestra*, 6, 19–25.
- Manowska, M. (2022). Działania instrukcyjne sądu pierwszej instancji w postępowaniu dowodowym w procesie cywilnym po nowelizacji ustawą z 4.07.2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw. *Prawo w Działaniu*, 52, 30–49.
- Marquardt, P. (2021). Należyta staranność, obowiązek zabezpieczenia praw i interesów stron i osób trzecich. w: A. Szereda (red.), *Notariat. Czynności notarialne* (ss. 295–300). C.H. Beck.
- Marquardt, P. (2022). Komentarz do § 6. w: A. Wilkowska-Płóciennik, & P. Marquardt (red.), *Kodeks Etyki Zawodowej Notariusza. Komentarz* (ss. 84–87). Wolters Kluwer Polska.
- Miszewski, W. (1946). *Proces cywilny w zarysie. Część pierwsza*. Księgarnia Wydawnictw Prawniczych.
- Mitrović, T.S. (2019). Sporazumni razvodbraka i notariat. *Prawo, teorija i praksa*, 36(7–9), 56–66.
- Olaś, A. (2021). Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowsko-rzecznikowskim w postępowaniu w sprawach własności intelektualnej. *Monitor Prawniczy*, 20, 1065–1073.
- Oleszko, A. (1997). Staranność zawodowa notariusza w świetle art. 80 prawa o notariacie. *Rejent*, 9, 9–21.
- Oleszko, A. (2007a). Obowiązki notariusza związane z dokonaniem czynności notarialnych. *Annales UMCS*, 1, 85–102.
- Oleszko, A. (2007b). Ustawowy obowiązek bezstronności notariusza. *Rejent*, 10, 9–25.
- Oleszko, A. (2012). Komentarz do art. 80. w: A. Oleszko (red.), *Prawo o notariacie. Komentarz. Część 2, Tom I. Art. 79–91* (ss. 204–297). LexisNexis.
- Osowy, P. (2003). Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 KPC. *Rejent*, 7–8, 107–126.
- Osowy, P. (2024). Przymus adwokacko-radcowski. w: K. Flaga-Gieruszyńska (red.), *System Postępowania Cywilnego. Postępowanie przed sądem pierwszej instancji w procesie cywilnym. Podmioty postępowania, Tom 3A* (ss. 417–418). C.H. Beck.
- Pastuszko, R. (2003). Prawo do wysłuchania w postępowaniu sądowym a obowiązek wyjaśniająco-doradczy notariusza. *Rejent*, 5, 102–123.
- Patti, S. (2017). Stand des Scheidungsrechts in Italien. w: A. Dutta, D. Schwab, D. Henrich, P. Gottwald, & M. Löhnig (red.), *Scheidung ohne Gericht?: Neue Entwicklungen im europäischen Scheidungsrecht* (ss. 105–118). Verlag Ernst und Werner Gieseking GmbH.
- Perez Hereza, J. (2015). La separación y divorcio notarial. *El Notario del Siglo XXI*, 63, 22–25.
- Pietrkowski, H. (2017). Fakultatywne pouczenia. w: H. Pietrkowski (red.), *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych* (ss. 263–265). Wolters Kluwer Polska.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 5 lipca 2012 r., sygn. akt I CSP 2/12, Legalis nr 544242, LEX nr 1228581.
- Prezydent Rzeczypospolitej. (1930). Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 roku – Kodeks Postępowania Cywilnego (Dz.U. 1930 nr 83 poz. 651).

- Śalajczyk, D. (2022). Komentarz do art. 80. w: W. Gonet (red.), *Prawo o notariacie. Komentarz. Wzory aktów notarialnych i poświadczeń* (ss. 432–444). Wolters Kluwer Polska.
- Sarnecki, P. (2016). Komentarz do art. 45. w: L. Garlicki, & M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II* (ss. 233–243). Wydawnictwo Sejmowe.
- Sawarżyński, J. (2022). Komentarz do art. 80. w: A. Szereda (red.), *Prawo o notariacie. Komentarz* (ss. 567–579). C.H. Beck.
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2019). <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=2A9273867BDE2B79C12583AE00530D7A>
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (1980). Konwencja haska z dnia 25 października 1980 roku dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę (Dz.U. 1995 nr 108 poz. 528).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (1982). Ustawa z dnia 26 maja 1982 roku Prawo o adwokaturze (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1564.).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (1982). Ustawa z dnia 6 lipca 1982 roku o radcach prawnych (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 499).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (1991). Ustawa z dnia 14 lutego 1991 roku Prawo o notariacie (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1001.).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2004). Ustawa z dnia 17 czerwca 2004 roku o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1725).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2009). Ustawa z dnia 17 grudnia 2009 roku o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1212, z 2024 r. poz. 1237).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2018). Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 roku o wykonywaniu niektórych czynności organu centralnego w sprawach rodzinnych z zakresu obrotu prawnego na podstawie prawa Unii Europejskiej i umów międzynarodowych (Dz.U. 2018 poz. 416).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2023). Ustawa z dnia 9 marca 2023 roku o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2023 poz. 614).
- Sikorski, A. (2017). Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu grupowym. *Palestra*, 3, 69–74.
- Śtepien-Sporek, A., Stoppa, P., & Ryznar, M. (2013). Divorce law in Poland: a new regime needed? *The International Survey of Family Law*, 321–331.
- Strumiłło, T., & Szymura-Strumiłło, K. (2021). Umowy alimentacyjne. w: A. Szereda (red.), *Notariat. Czynności notarialne* (ss. 1291–1301). C.H. Beck.
- Studzińska, J. (2016). Prawo czy konieczność posiadania pełnomocnika profesjonalnego dla ochrony strony słabszej w postępowaniu cywilnym. Kilka uwag praktycznych. w: M. Boratyńska (red.), *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu* (ss. 823–841). Wolters Kluwer Polska.
- Sychowicz, M. (1966). Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym. *Palestra*, 7–8, 27–38.
- Uzasadnienie, Druk sejmowy nr 1827, s. 30. <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=1827>
- Weitz, K. (2023). Komentarz do art. 5. w: T. Ereciński (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom I. Postępowanie rozpoznawcze. Artykuły 1–124* (ss. 200–210). Wolters Kluwer Polska.

- Winiarz, J. (1977). *Prawo rodzinne* (wyd. 2). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Winiarz, J. (1985). Ewolucja przepisów o rozwodzie w prawie polskim. w: J.S. Piąkowski (red.), *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, cz. 1 (ss. 547–554). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wiśniewski, T. (2024). Ochrona sądowa tzw. strony słabszej na gruncie przepisów kodeksu postępowania cywilnego (zagadnienia wybrane). *Państwo i Prawo*, 5, 71–91.
- Wybrańczyk, D. (2020). Notariusz jako mediator w sprawach rodzinnych wobec planowanej nowelizacji kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. *Rejent*, 2, 73–90.
- Wybrańczyk, D. (2023). Rozwód przed notariuszem – czy nadszedł czas na zmiany? *Rejent*, 12, 62–85.
- Wybrańczyk, D. (2024). Autonomia woli małżonków w kontekście propozycji wprowadzenia możliwości rozwiązania małżeństwa przed notariuszem. *Rejent*, 11, 130–150.
- Wybrańczyk, D. (2025). Ochrona „strony słabszej” w rozwodach pozasądowych. *Przegląd Legislacyjny*, artykuł przyjęty do druku.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 4 grudnia 2019 r., sygn. akt I ACa 194/19, Legalis nr 2301625, LEX nr 2895393.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 14 czerwca 2012 r., sygn. akt VI ACa 173/12, Legalis nr 1025765, LEX nr 1312119.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., sygn. akt III CKN 694/00, OSNC 2003/9, poz. 124.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 sierpnia 2003 r., sygn. akt III CKN 500/01, Legalis nr 61723, LEX nr 1130170.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30 czerwca 1999 r., sygn. akt II UKN 21/99, OSNP 2000, nr 18, poz. 695.
- Wyrwiński, M. (2005). Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym po nowelizacji. *Monitor Prawniczy*, 20, 986–994.
- Zaporowska, J., & Mazurkiewicz, J. (1995). Rozwód przed rejentem. Co słyszać u niemieckich notariuszy. *Rzeczpospolita*, 272, 15.
- Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (Kodeks Etyki Adwokackiej). <https://www.ora-warszawa.com.pl/wp-content/uploads/2018/04/Kodeks-Etyki-Adwokackiej.pdf>
- Zembrzusi, T. (2016). Pouczanie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia. w: M. Boratyńska (red.), *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu* (ss. 843–864). Wolters Kluwer Polska.
- Zembrzusi, T. (2024). Komentarz do art. 87¹. w: P. Rylski, A. Olaś (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz* (Legalis). C.H. Beck.
- Zieliński, A., & Flaga-Gieruszyńska, K. (2024). Komentarz do art. 5. w: K. Flaga-Gieruszyńska, & A. Zieliński (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz* (ss. 50–52). C.H. Beck.
- ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΣ. <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/437467>